

Fenomén etnickej menšiny

Na príklade Bratislavy v 1. polovici 20. storočia

Peter Salner – Daniel Luther

V urbánnoetnologických prácach zo slovenského prostredia sa s problematikou etnických menšín stretávame len ojedinele. V rámci niektorých grantových projektov sa riešili aj otázky etnických skupín, ich významu, postavenia a vplyvu na život obyvateľov miest. Skúmali sa najmä formy kontaktov a konfliktov medzi rôznymi etnikami, avšak doposiaľ chýbajú systematické analýzy fenoménu „etnická menšina“. Práve preto k cieľom grantového projektu *Etnicita ako faktor polarizácie mestského spoločenstva na Slovensku v 20. storočí* (Ústav etnológie SAV, Bratislava) patrí aj štúdium vzťahov medzi mestským majoritným obyvateľstvom a minoritami. V našom príspevku chceme ukázať, či a ako sa etnicita jednotlivcov a malých skupín prejavuje v krízových momentoch vývoja spoločnosti.

Pri voľbe výskumnej lokality sme zohľadnili historický vývin, zložitú etnickú štruktúru a v neposlednom rade fakt, že v Bratislave už niekoľko rokov realizujeme sústredené výskumy kultúry a spôsobu života. Z historických medzníkov 20. storočia v kontexte našej práce spomenieme v prvom rade rok 1918, kedy sa z provinčného mesta regionálneho významu začalo budovať „druhé centrum“ politického života novej republiky. V dôsledku centrálného postavenia obyvatelia prežívali významné dobové politické dianie intenzívnejšie ako v iných oblastiach krajiny. Reakcie bratislavskej spoločnosti na zlomové udalosti tak predstavujú modelové prostredie výskumu vzťahov medzi etnickými skupinami mesta.

Štatistické údaje ukazujú, že v tomto meste sa formovali kvantitatívne aj kvalitatívne zaujímavé kontakty medzi viacerými etnikami. Za podstatné považujeme, že autochtónni príslušníci maďarskej a nemeckej národnosti tvorili v meste majoritu a z makropolitického hľadiska boli do vzniku

ČSR štátotvornými národmi. V rokoch medzi svetovými vojnami dostali oficiálne štatút menšiny, hoci stále predstavovali podstatnú zložku obyvateľstva Bratislavy (49,9% v roku 1921). Pozície v správe mesta postupne preberali Slováci a Česi, hoci väčšinu obyvateľstva nevytvorili ani spoločne (39,8% v roku 1921, v roku 1930 tvorili 49,6%). V etnickej štruktúre zohrávali špecifickú úlohu Židia (asi 10% obyvateľstva). Hlásili sa k nemeckej, maďarskej, v menšej miere aj k slovenskej národnosti; v roku 1930 viac ako tretina z nich deklarovala židovskú národnosť. Napriek uvedeným procesom (aj vďaka multietnickému a multikultúrnemu charakteru mesta) v spoločenstve pretrvávala tolerancia.

V 20. storočí však dochádzalo aj k etnicky motivovaným napätiam i násiliu, ktoré poukazujú na latentné pôsobenie modelovej schémy „my – oni“. To nás vedie k východiskovej hypotéze, že vzťahy medzi majoritnou spoločnosťou a etnickými menšinami sú v dôsledku politického vývinu tohto regiónu nestabilné a predstavujú potenciálny faktor polarizácie obyvateľstva, ktorý môže vystúpiť do popredia vo chvíľach spoločenskej krízy. Pri analýze týchto vzťahov treba brať do úvahy, že v meste až do roku 1938 spolu žilo viac etníc, ktoré vzájomnými interakciami zabraňovali vzniku bipolarity.

Najdôležitejšie udalosti 20. storočia, v stručnosti vyjadrené medzníkmi 1918, 1938, 1945, 1948 a 1989, boli spájané (oprávnene alebo neoprávnene) s presadzovaním ideálov slobody, rovnosti a spravodlivosti. V konečnom dôsledku však neraz viedli k premene zaužívanej hierarchie hodnôt a identít človeka. Prečo sa práve v takýchto okamihoch stáva presadzovanie záujmov etnika dôležitým nástrojom identifikácie jednotlivca a polarizácie obyvateľstva, hoci sa nemusí explicitne prejavovať v každodennom živote a individuálnych vzťahoch?

Individuálna etnická identita a zaradenie do skupiny

Etnická identita sa formuje v rámci sociálnych vzťahov, v ktorých jediniec existuje. Podľa Gabriely Kiliánovej (1998: 22) predstavuje už istý vedomý proces seba-reflexie, reflexie svojho vzťahu k etnickej skupine a želaný (alebo vnútený) proces sebaurčenia. Podľa sociologických výskumov zlučuje objektívne indikátory etnickej príslušnosti (akými sú pôvod, etnonym, etnická endogamia, ovládanie a používanie jazyka, uchovávanie kultúrnych tradícií a pod.) a subjektívnu etnickú sebaidentifikáciu (Zelová 1991: 132). Dôsledkom sú rozdiely, ktoré sa pokúsime modelovo charakterizovať: v etnicky homogénnych prostrediach je elementárnym znakom

etnicity používaný jazyk, kým vo viacjazyčných respondenti spájajú svoju príslušnosť obvykle aj s ďalšími etnoidentifikačnými kultúrnymi znakmi, rodinnými tradíciami a hlavne so psychosociálnym stotožnením sa s konkrétnou etnickou skupinou. S presadzovaním etnicity v mestskom prostredí súvisí, že časť spoločstva v určitej etape vývoja zdôrazňuje spoločné znaky, záujmy a ciele (a odlišnosti od iných). Vedomie odlišnosti môže vychádzať zvnútra skupiny, ale môže jej byť vnútené aj zvonka.

V medziľudských vzťahoch, pri posudzovaní individuálnych ľudských kvalít etnicita môže ale aj nemusí zohrávať dôležitú úlohu, napr. pri výbere sobášneho partnera, v rovesníckych a priateľských skupinách, v susedských vzťahoch, v používaní jazyka apod. Význam etnickej identifikácie a diferenciacie však vzrastá v obdobiach, keď dochádza k zásadným spoločenským konfliktom.

Diferencujúca funkcia etnicity

Pred rokom 1918 už pomenovanie mesta dokumentovalo jeho multietnickú štruktúru. Rovnocoene sa používali nemecký názov Pressburg, maďarské Pozsony a od prvej polovice 19. storočia tiež slovenské Prešporok. V úradnom aj neformálnom styku fungovala dvojazyčnosť (maďarčina, nemčina), v menšej miere aj trojjazyčnosť. Najvplyvnejšou spoločenskou vrstvou bolo etnicky nevyhranené nemecké a neskôr maďarsko-nemecké meštianstvo. Politické smery a kultúrne vzory sprostredkúvali rovnako Budapešť ako Viedeň. Z nepriamych dokladov predpokladáme, že v hierarchii personálnych identít mala primárnu pozíciu príslušnosť k lokálnej komunite. Menší význam sa pripisoval etnicite (etnická premiešanosť predkov nebola ojedinelým javom), hoci po rakúsko-uhorskom vyrovnaní (1867) z pragmatických dôvodov uprednostňovali maďarčinu. Po roku 1918 československé úrady administratívne zaviedli pomenovanie Bratislava, čím vyjadrili novú politickú realitu. Používanie starých nemeckých alebo maďarských názvov mesta (v menách spolkov, na adresách apod.) bolo sankcionované, no napriek tomu sa objavovalo ešte koncom tridsiatych rokov. Vzrastajúcim významom slovenského (a českého) etnika sa však multietnický a multikultúrny charakter Bratislavy ešte zväznil.

Možno skonštatovať, že etnicitu charakterizuje prihlásenie sa jednotlivca k tradíciám rodiny, v ktorej sa narodil, prostredia, v ktorom vyrastal a žije, alebo režimu, ktorý je pri moci. Obyčajne sú tieto zložky v korelácii (najmä v prípade príslušnosti k majorite). Zložité pomery v strednej Európe,

sprevádzané často prejavmi sociálneho inžinierstva, však spôsobovali jednak pohyb obyvateľstva, jednak systémové zmeny vonkajšieho prostredia. Za posledných sto rokov sa vystriedalo viac režimov a štátnych útvarov; paralelne sa menilo aj spoločenské a politické postavenie etnických skupín. Dôsledkom bolo, že v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia mali charakter neustálených a neohraničených komunít. Jednotlivci svoju identitu odvodzovali v prvom rade od domácej jazykovej komunikácie, materinského jazyka, pôvodu rodičov, rodinných väzieb a tradícií. Tieto faktory však neboli stabilné, takže ich možno vnímať ako premenné veličiny. Analýza štatistických údajov a etnologických materiálov dokumentuje, že popri prírastku (a výmene) obyvateľstva prinášali politické zmeny aj „migráciu na mieste“. Mnohí ľudia reagovali na novú situáciu deklaratívnou zmenou osobnej identity (Salner 1998: 14). Ľubica Chorváthová (1993: 93–94) na základe dlhodobých etnologických výskumov dospela k podobnému záveru: *„Ak sa v istej funkcii ako hlavná kvalifikácia vyžaduje určitá konfesiónalna, sociálna alebo etnická (politická) identita, ktorá sa v danej spoločnosti dá získať aj inak ako pôvodom (prijatím krstu/konvertovaním, sobášnou politikou, deklarováním nacionálnej či triednej politickej príslušnosti a pod.), spravidla takýmuto spôsobu nadobudnutia funkcie nič nestojí v ceste“*.

Štatistické údaje ukazujú permanentný vzrast počtu obyvateľov Bratislavy, ako aj fakt, že etnická štruktúra mesta sa nemenila proporčne. So vznikom republiky súvisela totiž politická emigrácia Maďarov a Nemcov, imigrácia z českých krajov a zo Slovenska a ďalšie okolnosti súvisiace s etnickými pohybmi. Do úvahy treba vziať aj spomenutý „pohyb na mieste“ – deklarovanú zmenu etnickej identity. V ďalšom desaťročí boli tieto pohyby ešte intenzívnejšie. Príliv slovenského, ale spočiatku aj českého obyvateľstva vytváral napätia medzi autochtónnou „prešpurskou“ spoločnosťou a „republikánskymi“ prisťahovalcami, s ktorým sa stretávame v rôznych sférach každodenného a spoločenského života. Takáto diferenciacia však neznamenala ani polarizáciu, ani vzájomnú izoláciu jednotlivých etník.

Etnickú sebaidentifikáciu je dôležité skúmať v konkrétnych dobových súvislostiach, pretože formy vedomej prezentácie minority v (etnicky, politicky, konfesiónalne) odlišnej majoritnej spoločnosti odpovedajú na otázku, čo považuje etnická menšina za principiálne pre zachovanie a rozvoj svojej existencie. Predpokladáme najmenej dva základné vzťahy, ktoré môžu determinovať situáciu. Na jednej strane je to väzba na vlastné tradície a hodnoty. Na druhej strane postoje k štátnemu útvaru, jeho histórii

a súčasnosti výrazne pôsobili najmä od konca 30-tych rokov, kedy sa dominantné ideologické orientácie presadzovali v konkrétnych etnických a konfesijných spoločenstvách. Pozitívny či negatívny vzťah k viere, náboženstvám, politickým smerom však nebol monolitný, ale prechádzal naprieč etnikami, niekedy rozdeľoval dokonca rodiny. Príslušnosť ku konkrétnej etnickej skupine teda bola dôležitým, no nie jediným faktorom identifikácie jednotlivca a polarizácie spoločnosti.

Materiál z prvých rokov existencie republiky ilustruje, že preferencia etnicity odrážala politické a ekonomické zmeny v spoločnosti. Na oživovanie národnostných postojov upozorňuje napr. verejné prihlasovanie sa k „svojmu“ etniku, skupinové postoje na princípe rozlišovania my – oni, demonštratívne zdôrazňovanie národných symbolov. Za určitých okolností môže na takúto situáciu upozorňovať aj etnická alebo sociálna homogenita niektorých častí mesta, postoje k používaniu jazyka, zvyklostí a sviatkov väčšinového národa, uchovávanie etnicke príznačných kultúrnych znakov atď. Navonok deklarované odlišnosti (či už zo strany minority alebo majoritného spoločenstva) sa spájali s odlišným, väčšinou nerovnocenným vnímaním iných etník. Najmä v obdobiach vypätých národnostných vzťahov zdôrazňovanie národných tradícií a symbolov pôsobilo provokujúco a vyvolávalo odvetné reakcie, prezentovanie stereotypov a ďalšie sprievodné javy (Luther 1993).

Status etnických menšín

K etnologickému štúdiu medzietnických vzťahov je dôležité poznať právne postavenie etnických menšín. Uvedený zorný uhol spracoval Michal Kaľavský (1991) a nebudeme sa ním hlbšie zaoberať. Etnické menšiny právne kodifikovala až Ústava RČS z roku 1920 (používal sa v nej pojem „národné menšiny“. Tieto práva sa vzťahovali na etniká s 20 a viac percentným zastúpením v sídle). Mali zaručenú úplnú rovnosť pred zákonom a možnosť uplatniť všetky práva, ktoré im ústava a zákonodarstvo poskytovali. V právnych predpisoch sa ako problém riešila hlavne otázka jazyková, s cieľom napraviť diskrimináciu českého a slovenského jazyka za monarchie, zaručiť dominantné postavenie štátneho jazyka (českého a slovenského) a zaistiť, aby národné menšiny mohli používať materinský jazyk v primeranej miere. Aj školstvo, kultúra atď. predstavovali dobové historicko – právne politikum. Podstatným dôsledkom ústavy republiky bolo, že etnicita sa akceptovala ako nástroj vnútorného triedenia občianskej spoločnosti. Všeobecne deklarovaný cieľ napraviť nerovnaké postavenie

etník za monarchie nadobúdali najmä v prvých rokoch republiky trochu iné významy. Kvantitatívne výrazne zastúpení Maďari a Nemci sa v meste úradne ocitli v postavení národných menšín, pritom reálne minority tvorili iné etnicko-konfesionálne skupiny (napr. židovská, bulharská), ktorých sa však ústavné dôsledky netýkali (nemali 20% zastúpenie v sídle).

Iným problémom je, ako sa status, práva a možnosti etnických spoločenstiev premietali do každodenného života. Bratislavskí obyvatelia deklarovali všeobecnú toleranciu. Do polovice tridsiatych rokov k nej prispievala už spomínaná preferencia lokálpatriotizmu nad etnickou príslušnosťou i praktizovaná trojjazyčnosť. Jazyková otázka pritom predstavovala počas celej existencie 1. ČSR dôležitý problém politický. Pripomeňme dlhodobé a zložité presadzovanie štátneho „československého jazyka“ do verejného života, alebo známu politickú akciu ľudáckej mládeže „na Slovensku po slovensky“, ktorá smerovala v prvom rade proti Čechom a len okrajovo proti iným etnikám (slogan „Židia nemaďarčite“ atď.). Pod rúškom ochrany slovenčiny sa tu propagandisticky zneužívali skúsenosti z česko – slovenského spolužitia.

S etnicitou sa spája schopnosť odlíšenia sa od iných, pričom inštrumenty sa vyberajú z hodnotovej škály jazyk – historická skúsenosť – etnokultúrne tradície – spolupatričnosť. Odlíšenie sa však má aj ďalšie dôvody, ku ktorým patrí veľkosť a homogenita etnickej menšiny, konfesionálna, sociálne postavenie v majoritnej spoločnosti, individuálne resp. skupinové záujmy a ciele atď. Tak napr. v Bratislave existovali po prijatí národnostného zákona (1867) vnútorné napätia medzi „štátotvorným“ maďarským elementom a nemeckými obyvateľmi, ktorí zohrávali určujúcu úlohu na úrovni mesta. Vyplývali napr. z povinnej aplikácie maďarčiny v úradnom, ale aj spolkovom živote (pozri Mannová 1999). Po vzniku ČSR sa nemeckí a maďarskí obyvatelia zjednotili v opozícii proti česko – slovenskej štátotvornej komunite, ktorú tvorili vo veľkej miere prisťahovalci. Onedlho sa toto spojenie začalo vnútorne členiť podľa etnického princípu, pričom tu pôsobili individuálne rodinné tradície a väzby a vonkajšie (hranicami oddelené) vplyvy materských národov (Kováč 1993: 10). Pod tlakom zdôrazňovaných ústavných práv a možností, politických udalostí, ideologických zvrátov, pohybov obyvateľstva atď. sa postupne sformovali na skutočné „národné skupiny“ Nemcov a Maďarov s osobitnými záujmami. Obdobný proces sme zaznamenali aj v rámci česko – slovenskej komunity, z ktorej sa v priebehu 30. rokov formovala slovenská majoritná spoločnosť a česká menšina.

Zásadnú zmenu pomerov v období autonómie a najmä po vzniku slovenského štátu (1939) charakterizovala cieľavedomá nacionalistická proslovenská politika, sprevádzaná protičeskou a antisemitskou propagandou. Zloženie obyvateľstva ovplyvnil nútený odchod Čechov a protižidovské represálie. Povojnové sankcie postihli nemeckých a čiastočne aj maďarských obyvateľov. Tieto a následné udalosti natrvalo zmenili etnickú štruktúru Bratislavy. Výsledky sčítania ľudu ukazujú, že najneskôr od roku 1950 sa k slovenskej národnosti vždy hlásilo viac ako 90% obyvateľstva.

Menšinový status

Menšiny považujeme za sociálne skupiny, ktoré sa v určitom znaku líšia od majoritného prostredia. Rozdiely môžu mať fyzické, etnické, kultúrne, konfesijné, ekonomické, sociálne a ďalšie charakteristiky. V prípade etnických minorít sa rozhodujúce odlišnosti obvykle kombinujú ako súčasť vlastných predstáv a obrazu, vytvoreného o nich iným etnikom. Východiskom je vzťah minorita – majorita. Z hľadiska etnológie sa spájajú so zaujímavým problémom auto- a heterostereotypov, teda zjednodušených a empiricky obvykle nepodložených predstáv a názorov, ktoré sa vytvárajú o vlastnej, resp. o iných skupinách. Aj v dobových prameňoch sú zaznamenané napr. viaceré „ľudové“ fámy, ale aj cieľené propagandistické tvrdenia, podporujúce vznik a uchovávanie stereotypov. V majoritnej spoločnosti môžu byť minoritné skupiny uznávané a akceptované, v iných prípadoch sa vytvárajú protimenšinové nálady a súčasne skryté pozitívne postoje atď.

Rovnako aj etnické menšiny existujú zakaždým vo vzťahu k iným, oproti ktorým majú menší počet členov, niekedy nižšie spoločenské postavenie, menší spoločenský vplyv apod. Za určitých okolností status minority nesie so sebou obmedzenia možností fungovania v spoločnosti, s čím súvisia pocity diskriminácie, ohrozenia atď. Izolované etnické menšiny si vytvárajú vnútornú sociálnu organizáciu a účelové sociálne vzťahy (Geist 1992: 226). Etnicita býva prirodzenou súčasťou ich každodenného a svätočného života. Tieto javy nemusia poukazovať iba na nerovné postavenie v dôsledku postojov majority, ale aj na vedomé uchovávanie hodnôt vlastnej etnickej skupiny a tým aj udržiavanie osobitného postavenia v spoločnosti. K tomu je potrebné si všimnúť mieru uzavretosti majority a etnických menšín (teritoriálnu a sociálnu izoláciu, endogamnosť skupín, okolnosti asimilácie apod.).

Indiferentná vs. diferencovaná minorita

Štruktúra obyvateľstva a tým aj postavenie jednotlivých etnických skupín sa v priebehu 20. storočia menili v čase i priestore. V bratislavskom prostredí zmeny spoločenských pomerov sprevádzali mocenské postupy sociálneho inžinierstva, ktorých dôsledkom boli aj dobrovoľné alebo vynútené pohyby obyvateľstva (Salner 1998: 24). Analýza správania majoritných spoločenstiev k minoritám naznačuje, že pri zjednodušujúcom pohľade zvonku obvykle sú vnímané ako indiferentné a homogénne. V skutočnosti však často predstavujú vnútorne diferencované spoločenstvá, ktorých jednotlivé zložky môžu byť v konflikte nielen s okolitým (majoritným či minoritným) prostredím, ale aj navzájom. Za modelový príklad sme zvolili židovskú komunitu kvôli výraznej diferenciacii, ale aj preto, že jej pozíciu v spoločnosti historické procesy ovplyvnili najvýraznejšie.

Podľa sčítania obyvateľstva mali významnú pozíciu v štruktúre sledovaného prostredia Židia (14 900 osôb v roku 1930, podľa sčítania z roku 1940 to bolo 15 100). Hoci okolie ich neraz vnímalo konzistentne, predstavovali skupinu, ktorá sa vnútorne rozlišovala religiózne, sociálne, etnicky, jazykovo a politicky. Spomeňme predovšetkým rozdiely z hľadiska viery: v mestskej komunite predstavovali väčšinu ortodoxní Židia. Okrem nich tu pôsobila od roku 1872 menej početná, ale vplyvná skupina neológov. Pomerne silné zastúpenie mali sionisti, rozdelení na niekoľko ideovo rozdielných skupín. Existujúce spektrum uzatvárali ateisti. Iným zdrojom členenia komunity bola jazyková a etnická príslušnosť. Spomenuli sme už, že v roku 1930 sa hlásili prevažne k maďarskej, nemeckej a asi 1/3 k židovskej národnosti. Najmenšia časť sa deklarovala (česko)slovensky. Uvedená skutočnosť bola zdrojom výhrad slovenskej politickej majority a dobovej tlače. Väčšina židovskej komunity však bola integrovanou súčasťou mestotvorných vrstiev obyvateľstva.

Dokladom názorovej rôznorodosti je sionistické hnutie, ktoré vo svojej modernej podobe vzniklo koncom 19. storočia. Hoci ich teoreticky spájal spoločný cieľ – návrat do „zasľúbenej zeme“ Palestíny, pôsobilo tu niekoľko prúdov, ktoré viedli medzi sebou ostré ideologické zápasy. Na Slovensku sa presadili predovšetkým tri: religiózný smer, reprezentovaný hnutím Mizrahi a jeho mládežníckou organizáciou Bnei Akiba; športový spolok Makabi a ľavicový Hašomer Hacair. Militantne orientovaný Betar mal len malé zastúpenie.

V Makabi sa zameriavali predovšetkým na šport a pôsobili v ňom futba-

listi, gymnasti, cyklisti, plavci a vodní pólisti (Hradská 1997: 183). Hašomer Hacair (Mladý strážca) sústreďoval ľavicovo orientovanú mládež, ktorú cieľavedome pripravoval na vysťahovanie do Palestíny (Hradská 1997: 182). V rôznych oblastiach Slovenska sa organizovali tzv. hachšary, hakšary, ktoré mali šomerov fyzicky aj psychicky pripraviť na podmienky života v budúcej vlasti (Kohút 1995: 38). Súčasťou programu bola aj ideologická výchova a štúdium hebrejčiny. Záujemci však v prvom rade spoznávali poľnohospodárske práce a remeslá. Hoci nie všetci sa chceli a mohli presídliť do Izraela, získané vedomosti, manuálna zručnosť a fyzická zdatnosť mnohým uľahčila prežitie holokaustu. Martin Spitzer popisuje, ako ho formovalo členstvo v Hašomeri: „*Toto hnutie s jeho sociálnym a socialistickým ideálom sionizmu zanechalo vo mne taký vplyv, že ešte aj dnes, takmer po šesťdesiatich rokoch, sa v duchu cítim jeho členom. Pravda, nie som v tom nijakou výnimkou*“ (Spitzer 1995: 47).

Vojnové udalosti a holokaust výrazne zasiahli do štruktúry židovskej komunity. Už od konca roku 1938 boli prijímané zákony a nariadenia, ktoré Židov (duchovne aj fyzicky) zaraďovali na perifériu mestského spoločenstva. Nesmeli bývať v centrálnych častiach mesta, vzťahovali sa na nich obmedzenia pri používaní mestskej dopravy, návštevách kín, divadiel, kúpalísk, trhov, parkov atď. Numerus clausus obmedzoval ich možnosti existenčné. Vyvrcholením likvidačného procesu boli deportácie s konečným dôsledkom úplného zdecimovania židovskej komunity v meste. V posledných dňoch holokaustu ostalo v Bratislave len asi 2000 osôb. Židia v období Slovenskej republiky prestali byť mestotvornou zložkou.

Spomenuli sme, že časť židovskej komunity sa hlásila k nemeckej kultúre a etnicite. V sledovanom období sa však historické osudy Židov a Nemcov začali výrazne rozchádzať. Mnohí Nemci sa priklonili k nacistickej ideológii a v období Slovenskej republiky spolupracovali s režimom. V dôsledku toho museli po oslobodení opustiť mesto i štát. Paradoxom je, že kvôli svojej nemeckej či maďarskej národnosti boli rovnako postihnutí aj mnohí Židia. Len neskôr sa prijal úzus, „*aby židia, o ktorých bola reč, boli považovaní za Nemcov a Maďarov protifašistov*“, na ktorých sa uvedené opatrenie nevzťahovalo (Salner 1998: 40).

Po druhej svetovej vojne mali Židia alternatívu ostať na Slovensku alebo emigrovať. Izraelský historik Robert Büchler predpokladá, že pre väčšinu tých, čo sa rozhodli odísť, „*emigrácia bola reakciou na domáce politické a spoločenské zmeny*“ (Büchler 1998: 75). Z tých, čo ostali, nie každý sa po prežitých hrôzach hlásil k židovstvu. V dôsledku toho sa zmenil nielen

početný stav komunity, ale v prvom rade prístup k judaizmu. Kým pred rokom 1939 mali dôležité postavenie predstavitelia ortodoxie, po roku 1945 sa ocitli v menšine. Väčšina z nich zahynula, iní sa rozhodli pre emigráciu, jedinci aj pre ateizmus či asimiláciu. Zmena postojov sa prejavila už na začiatku tohto obdobia. Oslovený židovský obchodník počas mobilizácie v roku 1938 odpovedal na otázku, kde sa možno pomodliť na najväčší židovský sviatok Jom Kipur, slovami: „Boh, milý Boh na nás zabudol a my sa nebudeť modliť“ (G. Sch. 1909).

Holokaust postihol všetkých Židov bez rozdielu, no vnútorná diferenciácia komunity napriek tomu pretrvávala. Najaktívnejší boli spočiatku ortodoxní Židia. Už päť dní po oslobodení mesta sa v Bratislave obnovila činnosť ortodoxnej náboženskej obce „a tento skutok príslušnej vrchnosti bol hlásený“. Od začiatku sa kládol veľký dôraz na religiózne vzdelávanie. Obnovila sa uznávaná bratislavská ješiva (rabínska škola) a postupne aj činnosť iných náboženských inštitúcií. Ortodoxná časť komunity sa aktívne zapojila do pietnych akcií, ktorými sa snažili aj aktívne pôsobiť na verejnú mienku majoritného okolia.

Dobová spomienka ilustruje, že sionistické hnutie sa taktiež aktivizovalo: „Keď sme sa vrátili z lágru, išli sme do Prešova, vrátili sa aj niekoľkí moji spolužiaci a kamaráti a všetci sa spojili do toho Hašomer Hacairi. Cítili sme sa tam veľmi dobre a boli to veľmi pekné časy. Po tom všetkom, čo sme prežili, nám tam bolo veľmi dobre. Mali sme madrichim, vedúcich, oni nás viedli, oni nám rozprávali a my sme boli odhodlaní, nadšení. Všetko, čo nám povedali, bolo pre nás dobré, verili sme im. Dostávali sme aj prednášky – po tom, čo sme prežili, niet iné riešenie, len vytvoriť židovský štát. Ja som presvedčená, že keby bol židovský štát vtedy, nebol by holokaust“ (E. B. 1930). V Bratislave bolo centrum hnutia v objektoch bývalých židovských škôl na Zochovej ulici, kde sa sústreďovali záujemci o „aliju“ (vystaňovanie) z celého Slovenska. Vtedajší obyvatelia susedných domov dodnes spomínajú na nadšenú atmosféru a táboračky, okolo ktorých tancovali mladí ľudia za spevu židovských piesní.

Hlbší výskum stavu židovskej menšiny po roku 1945 signalizuje, že v nej naďalej existovalo spektrum neraz protichodných názorov: jedni preferovali sionizmus, druhí boli hlboko veriaci, ďalší naopak „židovskí ateisti“, ktorí opustili judaizmus ako vieru, ale nezapierali svoj pôvod. Iná skupina po nedávnych skúsenostiach videla perspektívu v prispôbení sa slovenskému okoliu. Dobrovoľná asimilácia prebiehala predovšetkým v kultúrnej a jazykovej rovine. Ako uvádza Juraj Špitzer, „vždy, keď som sa neskôr dostal do ťažkej alebo tiesnivej situácie, recitoval som si Hviezdoslavov verš:

Pusto tu i pusto tam, člověk trníe, keď je sám. Nahrádzal mi modlitbu“ (Špitzer 1996: 41). Sprievodným znakom asimilačného procesu bola politická angažovanosť. Už pred holokaustom časť komunity aktívne pôsobila v ľavicových alebo sionistických hnutiach (Kohút (1995: 46).

Zapojenie sa do komunistického hnutia bolo pre mnohých Židov reakciou na zločiny holokaustu a súčasťou aktívneho protifašistického boja. Do strany vstupovali aj krátko po vojne. Členom Hašomer Hacair uľahčila toto rozhodovanie ideová blízkosť oboch smerov (Kohút 1995: 46 an). Niektorí postupovali pragmaticky, pre väčšinu sa však členstvo v strane spájalo s vyjadrením vďaky za oslobodenie: *„Ja som sovietov považoval za osloboditeľov, a videl som v nich riešenie. Ilúzie, vlastne strata ilúzií, prišla až neskôr“* (O. Š. 1926). Pozitívne vnímali deklarované ideály sociálnej rovnosti, internacionalizmu a najmä demonštratívne odmietanie náboženskej predpojatosti, spojené s vyhlídkami na koniec antisemitizmu. Agneša Kalinová priblížila svoje vtedajšie postoje slovami: *„Bola som absolútne presvedčená, že keďže Sovietsky zväz porazil Hitlera, komunizmus je riešením, ktoré zabráni novým nacionalistickým výkyvom, novému návratu antisemitizmu, a že je tou správnou a organickou odpoveďou na fašizmus. Vnímali sme ako samozrejмый princíp – ako oni nám, tak my im. Ani som si nerobila ťažkú hlavu z vyhánania Nemcov.“* (Puková – Frišová 1999: 5)

Niektorí sa angažovali v komunistickej strane a dosiahli významné pozície v kultúrnej sfére, ale aj v straníckom či štátnom aparáte. Po roku 1948 sa do povedomia širokej verejnosti dostali ako poprední funkcionári a neskôr ako skutoční či vykonštruovaní „nepriatelia socializmu“. Pocity týchto ľudí sumarizuje nasledujúca úvaha: *„Keď môžem porovnať, o to horšie to bolo po vojne, keď zrazu moji vlastní, aspoň som si to myslel, moji vlastní súdruhovia, tí s ktorými som ja bojoval za socializmus, zrazu pre tých som sa stal nespôahlivým. A tí ma prenasledovali preto, že som bol inej mienky a preto, že som bol Žid. Lebo Židia sa zrazu v tej internacionalistickej strane stali nespôahliví a tak. Tak to bolo nesmierne bolestivé, že som vedel, že za fašizmu som mal nepriateľa pred sebou a teraz som mal okolo seba a moji vlastní súdruhovia ma takto prenasledujú.“* (J. S. 1923) Mnohí sa ťažko vyrovnávali s tým, že v päťdesiatych rokoch zažili návrat antisemitizmu. Agneša Kalinová uviedla, že *„ten prvý, ozaj hrozný šok, keď som sa sama seba pýtala, či s tým ešte môžem mať niečo spoločné, bol, keď som si v obžalobe proti Slánskemu prečítala pri mene Slánský – ‚židovského pôvodu‘. Slánský, ktorý bol ateista a český vlastenec! Podľa akého kľúča, ak nie rasistického, mohli definovať jeho pôvod?“* (Puková-Frišová 1999: 5)

Pre atmosféru doby bolo príznačné, že stačilo v médiách prezentovať židovskú príslušnosť obvinených, aby stratili politickú pozíciu aj verejnú podporu. Hoci mnohí z nich sa už predtým zriekali židovstva a deklarovali príslušnosť k „pokrokovej vedeckej ideológii“, na Slovensku, kde každý každého poznal, nebol ich pôvod tajomstvom, čím ovplyvnili vnímanie židovskej komunity ako celku. V nemalej časti slovenskej populácie sa na tomto základe ujala formulácia „čo Žid to komunista“ (stretávame sa s ňou dodnes). Formovanie týchto postojov ovplyvnil aj fakt, že oficiálne médiá iné názorové aspekty jednoducho nebrali do úvahy a nepolitické židovské aktivity (napr. religiózne, kultúrne a pod.) verejne neexistovali, hoci najmä členovia náboženských obcí pri judaizme zotrvali.

Po februári 1948 sa situácia židovskej minority výrazne zmenila. Náboženské obce ako inštitucionalizovaní reprezentanti veriacich združovali podstatnú časť tých, ktorí prežili holokaust. V roku 1949, teda už v období komunistickej moci, sa k židovskej náboženskej príslušnosti hlásilo 7476 osôb (Mešťan 1996: 7). Podľa Roberta Büchlera bol tento údaj príliš nízky: „*po obmedzení a zastavení emigrácie koncom roku 1949 registroval Zväz židovských náboženských obcí na Slovensku asi 11000 osôb židovského vyznania. Reálny počet Židov bol oveľa vyšší. V tom čase bolo ešte na Slovensku 41 činných náboženských obcí. Niektoré z týchto obcí mali niekoľko sto členov*“ (Büchler 1998: 75–76). Odvtedy vidno sústavný pokles počtu obcí aj členov. Od roku 1950 bola ideológia sionizmu oficiálne prezentovaná ako nepriateľská socialistickej spoločnosti. Jeho predstavitelia boli prenasledovaní a hnutie na Slovensku zaniklo. S výnimkou pokusu obnoviť Hašomer Hacair v rokoch 1967–1969 dodnes neobnovilo svoju činnosť. Aj bývalí členovia (z obavy pred represáliami) mlčali o tejto stránke svojho života. Po novembri 1989 vznikol síce športový klub Makabi Bratislava, ale prevzal len tradičné meno, nie však ciele pripravovať mladých ľudí na emigráciu do Izraela.

Záver

Spoločenské vedy sa pri štúdiu diskontinuitných politických a spoločenských zmien doposiaľ orientovali hlavne na makroprocesy. Len zriedkavo si všímali jednotlivcov a základné sociálne inštitúcie, v ktorých sa pohybujú. K hlbšiemu pochopeniu týchto javov je dôležité viac využívať tradičné etnologické metódy, ktoré poznávaním javov v rovine „face to face“ dovoľujú analyzovať intímne aspekty ľudského života, akými sú rodinné vzťahy, susedstvo, priateľstvo, individuálne a skupinové názory, aktivity,

interakcie apod. Umožňujú tak pochopiť postoje, ovplyvnené latentným prežívaním alebo manifestným vyjadrovaním etnicity.

Prvé výskumy sledovanej problematiky dokazujú, že etnicita predstavuje faktor vnútornej agresie, prostredníctvom ktorej rôzne skupiny zápasia o dominanciu v spoločnosti. Tento zápas má polarizačný charakter, ktorý bol však v bratislavskom prostredí tlmený faktom, že tu pôsobilo viac významovo relevantných etnických skupín. Vzájomnými interakciami (účelovými spoločnosťami alebo konfrontáciami) vyrovnávali potencionálny vplyv jednej z nich. Situácia sa zmenila, keď v dôsledku politického vývoja získalo dominantné postavenie v meste slovenské etnikum.

Použitá literatúra

- Bichler R. Y., 1998: Znovuoživenie židovskej komunity na Slovensku po druhej svetovej vojne. *Acta Judaica Slovaca*, 4, 79–90.
- Geist B., 1992: *Sociologický slovník*. Minorita. Praha, 226–227.
- Hradská K., 1997: Slovník použitých historických a judaistických termínov. In: Salner, P.: *Prežili holokaust*, Veda, Bratislava, 181–189.
- Chorváthová I., 1993: Niekoľko poznámok k dynamike zmien sociálnej a nacionálnej identity na Slovensku v 19. a 20. storočí. In: *Národopisné informácie*, č. 1, 93–98.
- Kaľavský M., 1991: Postavenie národných menšín na Slovensku v rokoch 1918–1938. In: *Slovenský národopis*, 39, 143–156.
- Kiliánová G., 1998: Teoretické východiská pre výskum etnických otázok v národopise/etnológii na Slovensku. Obdobie po druhej svetovej vojne. In: Identita etnických spoločností. Výsledky etnologických výskumov. Zost. G. Kiliánová. *Etnologické štúdie* 5, Ústav etnológie SAV, Bratislava, 9–24.
- Kohút L., 1995: *Tu bola kedysi ulica*. Q 111, Bratislava.
- Kováč D., 1993: Národnostné menšiny na križovatke medzi vnútornou a zahraničnou politikou. In: Národnostné menšiny na Slovensku. Zost. L. Haraksim. *Veda*, Bratislava, 9–18.
- Luther D., 1993: Spoločenské konflikty v poprevratovej Bratislave (1919–1924). In: *Slovenský národopis*, 41, 16–29.
- Luther D., 1999: Ideológia spoločenskej zmeny a život obyvateľov mesta (Bratislava v prvej polovici 20. storočia). In: *Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote*. Zost. Z. Beňušková – P. Salner. Ústav etnológie SAV, Bratislava, 7–17.
- Mannová E., 1999: Elitné spolky v Bratislave v 19. a 20. storočí. In: *Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote*, c.d., 52–69.
- Mešťan P., 1996: Židia na Slovensku v rokoch pokusu o transformáciu spoločnosti na spoločnosť socialistickú (po roku 1948). Múzeum židovskej kultúry, Bratislava.
- Puková, A. – Frišová, M.: Nechceli sme zaliezť pod stol. In: *Domino-forum*, č. 14, 4–5, 1999.

- Salner P., 1997: *Prežili holokaust*. Veda, Bratislava.
- Salner P., 1998: *Premeny Bratislavy 1939–1993*. Veda, Bratislava.
- Spitzer M., 1995: *Kde ostalo srdce*. SNM-Múzeum židovskej kultúry, Bratislava.
- Špitzer J., 1996: *Svitá, až keď je celkom tma*. Kalligram, Bratislava.
- Zeľová A., 1991: Identita príslušníkov etnických menšín z národnostne zmiešaných oblastí Slovenska – sociálno-psychologický prístup. In: *Slovenský národopis*, 39, 132–142.

Práca vznikla vďaka podpore Vedeckej grantovej agentúry MŠ SR a SAV – grant VEGA 2/6047/99.

The Phenomenon of Ethnic Minority

Peter Salner – Daniel Luther

Using the example of the Jewish community in Bratislava the paper deals with the problem of ethnic minority in the course of the 20th century.

The selection of the locality is consistent with the multi-cultural nature of the environment under observation and its gradual transformation in the course of time. Statistical data have confirmed that there were numerous communities of ethnic Slovaks, Hungarians, Germans and Jews in the city. Their quantitative relationship, mutual relations as well as the position within Bratislava's hierarchy were changing depending on the political situation of the given state (Austro-Hungarian Empire, Czechoslovakia, wartime Slovakia, and the renewed Czechoslovakia). The focus on the Jewish minority is a consequence of its specific and constantly changing position in society and the local community.

The first part of the paper is devoted to methodological and theoretical aspects of the problem under observation. The authors submit various definitions of ethnic minority and changes in its legal position. They centered on the following phenomena: individual ethnic identity and its forming part of a group; differentiating function of ethnicity; status of ethnic minorities; the minority status.

The second part of the paper (subchapter Undifferentiated or differentiated minority) presents the knowledge acquired from an analysis of specific material about the Jewish community in Bratislava. The researchers examine the change in their position in the structure of the city, laying increased emphasis on the period after the Holocaust.

The previous research of the problem under observation has proved that ethnicity is a factor of internal aggression, through which various groups struggle for dominance in a community. The struggle has a polarizing character which was somewhat suppressed in the Bratislava environment by the impact of several ethnic groups with their relevant importance. Their mutual interaction (expedient alliances or confrontations) mostly eliminated potential dominance of one of them. The situation changed after the dominant position in the city was gained by the Slovak community due to the political developments.